

Я.П. Гершкович

ВЗАЄМОДІЇ НАСЕЛЕННЯ СТЕПУ ТА ЛІСОСТЕПУ УКРАЇНИ ЗА ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ

У статті розглянуто питання послідовності та наслідків взаємодій населення степової та лісостепової зони України з середини до остаточної чверті II тис. до Р. Х.

З середини II тис. до Р. Х. у степу та лісостепу сучасної України тшинецька, зрубна та сабатинівська культури, зважаючи на неоднакові складові компоненти, відповідали, швидше за все, різноетнічним масивам населення. За археологічними даними вони мали певні стосунки між собою і в межах Північного Причорномор'я — Наддніпрянщини — Надністров'я утворювали унікальну ланку у великому ланцюгу зв'язків на просторах Центральної, Південно-Східної та Східної Європи. Таке цікаве явище вивчене ще вкрай недостатньо. Раніше здебільшого приділялася увага щодо взаємин сабатинівської культури степової зони Північного Причорномор'я із зрубною лесостепу та степу східніших регіонів.

У статті розглянуто вплив не тільки сабатинівської та зрубної культур одна на одну, а й на тшинецьку культуру Лісостепового Правобережжя, а також порушено питання щодо синхронності їх зникнення. Проблема полягає в тому, що й дотепер незрозуміло, чи є відповідні перехідні пам'ятки ще пізньосабатинівськими, пізньозрубними або вже ранньобілозерськими, пізньотшинецькими чи, для теренів України, ранньобілогрудівськими або, для Польщі, ранньолужицькими. Вихід з такого патового положення можна знайти, як на це звертала увагу Л.І. Крушельницька, через з'ясування конкретної історичної ситуації¹, унаслідок якої елементи тієї чи іншої культури виявляються поза їх межами. Для цього треба забезпечити максимально широке коло зіставлень і враховувати входження кожної із зазначених культур до більш складних та великих утворень.

Такі утворення позначають по-різному. Свого часу Я. Домбровський залучав тшинецьку культуру разом з комарівською та сосницькою до єдиного так званого циклу². Нині польські дослідники цього терміна уникають, натомість румунські, вказуючи на культуру Костіш-Комарів — Білий Потік, наголошують на її існуванні в одному комплексі (циклі) з тшинецькою³. У цій статті автор вживає термін «тшинецько-комарівський» (ТК), розглядаючи сосницькі пам'ятки в рамках найсхіднішого відгалуження тшинецької культури, а комарівську — як таку, що має багато спільних рис з тшинецькою. У російській та українській археологічній літературі для утворень, які є наслідком об'єднання кількох культур (вони можуть бути і різними за походженням), існує термін «культурно-історична спільність». Певним чином він відповідає термінам «циклі» і «комплекс».

Сабатинівська культура разом із культурами Ноа та Кослодженів існувала в межах іншої культурно-історичної спільності (НСК)⁴. Найважливіший осередок формування цієї спільності локалізовано нами у Пруто-Дністровському межиріччі, але імпульс до її появи був наданий не лише звідти, а й зі сходу та південного сходу, з культурних багатоваликів кераміки (КБК) та близьких до неї культурно-хронологічних груп перехідного періоду від середнього до пізнього періодів бронзової доби⁵. Просування КБК на захід відбулося не пізніше фази Монтеору Іс3 (приблизно XVIII ст. до н. е.)⁶, і саме це з часом могло врешті забезпечити, принаймні, одночасне утворення культур Ноа і сабатинівської⁷. Ось

чому немає сенсу розглядати віддалені території східної й південної Трансільванії, де також зосереджені пам'ятки культури Ноа як такі, звідки йшло поширення відповідних традицій (елементів) у Середнє й Верхнє Наддністров'я, на Східну Волинь і Західне Поділля. Проте не можна виключати наявності контактів між різними частинами НСК. Саме цим обумовлене вживання автором термінів «сабатинівсько-ноаїчний» чи «ноаїчно-сабатинівський» для рис, загальних для НСК, але «сабатинівський» чи «ноаїчний» для позначення, коли це можливо, їх первинного (у зоні культури сабатинівської чи Ноа) зосередження.

У Нижній Наддніпрянщині і Північно-Західному Приазов'ї сабатинівська культура як край східна частина НСК контактувала із західним філіаціями зрубної культурно-історичної спільності (ЗКІС). Сабатинівську та зрубну культури ми розглядаємо як незалежні за своїм походженням, в усякому разі відмінності між ними більш значні й принципові, ніж між сабатинівською та Ноа, тшинецькою й комарівською.

Зовнішні впливи так чи інакше відбилися на характері ТК⁸. На заході відбувалися її контакти з передлужицькою, на півдні — з мадярівською і трохи пізніше отоманською, пілінською і карпатською курганною культурами. До ЗКІС вона підступала на сході, тож зрубні елементи поширювалися переважно по лісостеповій зоні Дніпровського Лівобережжя, переходячи на правий берег до сосницького й київського варіантів, за С.С. Березанською, тшинецької культури⁹. Кордон із НСК на південному сході простягнувся від Південного Бугу до Середнього Наддністров'я, відповідно, в межах ТК пам'ятки з ноаїчною керамікою відомі від р. Горині і р. Случі аж до Посання¹⁰. Отже, проблеми, що розглядаються, стосуються лише східної частини ТК.

У майбутньому і в зрубному, і в сабатинівсько-ноаїчному, і в східнотшинецькому ареалі трапляються багатоваликівка кераміка¹¹, однакові типи поясних пряжок. Це дає змогу, в основному, синхронізувати етапи формування відповідних культур. Датування періоду, коли це відбувалося (передсабатинівського — для Північного Причорномор'я, передзрубного — для Північно-Східного Приазов'я і Донщини), у межах періоду ВА2 (за П. Рейнеке) чи I періоду епохи бронзи (за Ю. Костжевським) очевидне і ґрунтується на традиційних прив'язках старожитностей Східної Європи до горизонтів скарбів Центральної та Південно-Східної Європи, які, у свою чергу, уже давно зіставлені з системами мікенських і субмікенських даних.

Узагалі ці контакти можна було б розглянути за трьома основними періодами.

У *першому періоді* у степу, на Нижній Наддніпрянщині, зрубна кераміка наявна в шарах ранньосабатинівських поселень поряд зі специфічною ноаїчно-сабатинівською. Основні прототиби для горщиків, банок, мисок останньої масмо не в прийшлому, зрубному, а в місцевому, причорноморському середовищі, а для чаш та кубків — на заході¹². Інакше кажучи, знахідки тут зрубної кераміки є свідченням не вертикального (генетичного) підпорядкування сабатинівської культури до зрубної, як вважалося раніше, а горизонтального, зумовленого проникненням до неї східних елементів. Оскільки за такою схемою нижня хронологічна межа сабатинівських старожитностей не обмежена зрубним горизонтом, ми схильні подавити її до XV ст. до н. е. (початок і середина II періоду епохи бронзи). Тривалий час це вважалося за неможливе, тому що, як наголошувала Г.І. Смирнова, начебто потребує перегляду періодизації угорської бронзової доби та хронологічних систем П. Рейнеке та Г. Мюллера-Карпе¹³. Проте такий перегляд робити зовсім необов'язково. Інша справа — нинішнє подавлення деякими дослідниками культур сабатинівської та Ноа вже до XVI ст. до н. е.¹⁴ через нові калібровані радіовуглецеві дати, але без урахування, на жаль, того, що методи калібрації перманентно вдосконалюються і надають для кожного зразку кілька занадто широких хронологічних діапазонів, звзвити які поки що неможливо¹⁵.

Для Правобережного Лісостепу, мабуть, найбільш ранні археологічні свідчення встановлення зв'язків між ТК і Ноа надають матеріали Магали I, де крім комарівських Г.І. Смирнова відзначає «наявність окремих видів посудин типу Ноа»¹⁶. Вони свідчать, так само, як вищезгаданий самостійний розвиток сабатинівської культури навіть у зоні її контактів із зрубною, про подальший розвиток культури Ноа в межах контактної зони з ТК, що узгоджується з виснов-

ками Е.А. Балагурі щодо її поширення до Середньої та Верхньої Наддніпрянщини ¹⁷ вже у сформованому вигляді. Стосовно інтенсивності такої інфільтрації, імовірно, варто погодитися з Л.І. Крушельницькою, яка передбачає можливість відкриття тут нових пам'яток типу Магали I, датованих межею періодів ВВ—ВС ¹⁸.

Звертають на себе увагу знахідки на деяких тшинецько-комарівських (Гуляй-Город, Комарів), сабатинівських та Ноа пам'ятках (Верхня Тарасівка, Гирбовац та ін.) шпильок із щитком. Їх прототипи є в Бородинському скарбі ¹⁹, що належить до передзрубного та передсабатинівського часу і містить речі або елементи східного і західного походження.

Другий період збігається з розвинутою фазою сабатинівської культури, яку ми визначасмо приблизно від XIV до середини XIII ст. до н. е. (середина — друга половина II періоду епохи бронзи). Настає розквіт НСК, активність її носіїв найбільша в західному, східному і північному напрямках.

У Причорномор'ї трапляються зрубні типи посудин, але вже фіксується початок проникнення місцевих традицій у зворотному напрямку в зрубний арсал ²⁰, до Донщини і Північно-Східного Приазов'я ²¹. Специфічні типи посуду (насамперед чаші з ручками) і предмети інгуло-красномайського (сабатинівсько-ноаїчного) осередку металообробки поширюються до Середнього Наддунав'я ²².

На Волині найяскравішим прикладом пошвавлення зв'язків по праву вважають поховання 4 біля с. Івання ²³. У ньому виявлено бронзовий кинджал із близькою аналогією з Північно-Західного Причорномор'я (курган № 3 біля с. Борисівка), тобто звідти, де зосереджено основний масив сабатинівських поселень ²⁴. Зв'язки добре прослідковуються і по нечисленній, але досить виразній серії інших металевих предметів, також близьких до причорноморських (кинжалі Орельця, Магали, кілька випадкових знахідок) ²⁵. У найбільш яскравій формі ноаїчні риси виявляються в обох фазах Магали II, хоча місцевий, комарівський, компонент усе-таки переважає ²⁶.

Для вивчення зв'язків східної частини ТК зі ЗКІС останнім часом нові матеріали отримані в Середній Наддніпрянщині, на Київщині, під час розкопок Малополовецького могильника. Ця пам'ятка ще потребує ретельного аналізу. Проте вже очевидно, що тут отримано дуже своєрідні поховання, які містять як тшинецьку, так і зрубну кераміку ²⁷. Звертає на себе увагу те, що значна частина останньої, поза всяких сумнівів, належить до розвинутого етапу (бережнівсько-маївська зрубна культура за В.В. Отрошенко ²⁸). Оскільки саме для того часу характерне посилення сабатинівсько-зрубних контактів, наявність і на території Лісостепового Правобережжя східних елементів не є несподіваною. До повної публікації малополовецьких матеріалів важко судити про правомірність запропонованого С.Д. Лисенком поділу на горизонти та їх хронологічне визначення ²⁹, але факт поєднання тшинецької кераміки зі зрубною бережнівсько-маївською демонструє появу тут східних елементів ще до фіналу ТК. І не лише це.

Можливо, саме через зв'язки східної зони ТК зі ЗКІС, а останньої з НСК ми одержуємо пояснення суті одного з найзагадковіших осередків металообробки епохи пізньої бронзи півдня Східної Європи — лобойківського. Е.М. Черних відзначав його «буферний характер між системами Карпатської (Центральноєвропейської) і Євразійської металургійних традицій» ³⁰. Тривалий час вважалося, що його можна ототожнювати зі зрубною культурою. Проте були висунуті й серйозні заперечення. М.М. Чередниченко слушно вказував на відмінності лобойківського металу від зрубного Подоння і Поволжя ³¹. В.І. Ключко підкреслює його відмінності і від зрубного, і від сабатинівського, допускаючи існування в Східній Європі бронзоліварництва, близького до сейменського, але такого, що відрізняється від останнього в культурному плані ³². Спочатку він співвідніс цей осередок із сосницькою культурою ³³, підкреслюючи синхронність лобойківських традицій зі зрубними та сабатинівськими та їх поширення від Дніпровського Лісостепового Правобережжя до Сіверського Подонців'я, а на пізньому етапі і далі на схід, аж до Поволжя і Західного Казахстану. Слід погодитися з М.М. Чередниченко та В.І. Ключко щодо неможливості довести виняткову «зрубність» лобойківського осередку, але безпосереднє його ототожнення із сосницькою культурою і тим більше висновок про наявність західних імпульсів у формуванні приказанської, федорівської, саргаринської культури, на наш погляд,

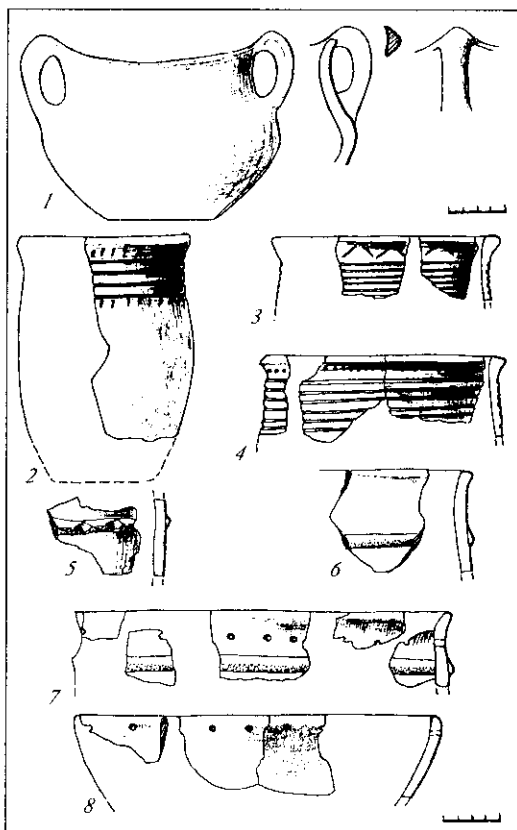
є перебільшенням. В.І. Клочко, враховуючі спостереження та розробки В.В. Отрошенка на користь ототожнення лобойківського осередку з бережнівсько-маївською зрубною культурою³⁴, змінив свої погляди, але, як це не дивно, знову наголошує про ту саму дуже сумнівну культуротвірну хвилю із заходу на схід³⁵.

Як відомо, осередок металообробки може відповідати одній культурі чи культурно-історичній спільності (це надійно встановлено для інгуло-красномаяцького, раніше — для осередків епохи пізньої бронзи Поволжя — Приуралля), але це аж ніяк не є обов'язковою умовою. Найдавніші лобойківські майстерні були зосереджені у Середній Наддніпрянщині, причому деякі з них (Мазепинці, Дерев'яне) — на р. Стугні, неподалік від Малополовецького могильника. Отже, не можна дати лобойківському феномену жодного іншого пояснення, крім його підпорядкування контактам тшинецької культури з бережнівсько-маївською як частини ЗКІС, а останньої з НСК у більш південних районах Наддніпрянщини. А взагалі питання про культурну належність цього осередку, ймовірно, варто перепести в площину з'ясування конкретних форм поширення металу і металообробних традицій. Вони не завжди зв'язані тільки з міграціями їхніх носіїв у будь-якому напрямку³⁶ — у цьому випадку на схід могли розповсюджуватися лише технологічні здобутки лобойківських ливарників.

Третій період відповідає пізньосабатинівському часу, з середини XIII до початку XII ст. до н. е. (перша половина III періоду бронзи). І на півдні, у степу, і на сході та північному сході, у лісостепу, з'являється посуд поволзько-приуральсько-казахстанського походження. Таку кераміку (федорівську чи сусканську, саргаринсько-олексіївську тощо) знайдено на деяких сабатинівських поселеннях, а також на пізньозрубних пам'ятках від Нижньої Наддніпрянщини до Донщини та Північного Приазов'я³⁷, відома вона і в деяких похованнях Малополовецького могильника³⁸, що свідчить про тривалість існування останнього.

Водночас вплив культури Ноа на ТК, зважаючи на все, не тільки не слабшає, а й відбувається найбільш масове проникнення її елементів у Правобережне Наддністров'я, на Волинь і Західне Поділля. Свідчення цьому раніше були отримані у Войцехівському могильнику на р. Случі і на деяких інших пам'ятках³⁹. Нові матеріали з'явилися нещодавно під час розкопок біля м. Нетишин (Хмельниччина) на р. Горинь⁴⁰. Тут невеликі курганоподібні підвищення були утворені внаслідок навмисного складування культурного шару, який до того відкладався на місці окремих груп легких наземних жител, тобто таким саме чином, що призводив до утворення так званих зольників⁴¹. Особливий інтерес становлять знахідки разом із тшинецькою керамікою (див. рисунок, 2—4) чаш з ручками (1), горщиків з наліпними валиками (5, 6), а також мисок і горщиків з наскрізними проколами під вінцями (7, 8).

Чаші з ручками взагалі властиві для НСК. Аналогії нетишинським є в ґрунтовому могильнику біля с. Звенигород у Верхньому Наддністров'ї, де також

Знахідки посуду різних культур

трапляються горщики з наліпними валиками і наскрізними отворами під вінцями. Інвентар звенигородських поховань проаналізовано Л.І. Крушельницькою, яка хронологічно зіставила його з матеріалами з Костешт (Молдова), а ті, у свою чергу, із заключною фазою культури Монтеору (Монтеору Пів-Балінтешті ⁴² — XV/XIV ст. до н. е.), тобто часом ранньої Ноа. Якби йшлося тільки про чаші з ручками, з таким висновком можна було б погодитися. Проте Л.І. Крушельницька також відзначила відсутність у Костештах горщиків із проколами (їх немає й у Монтеору Пів-Балінтешті) і питання про датування такої кераміки з Верхнього Наддністров'я залишила фактично відкритим. Думаю, варто враховувати наявність такої кераміки в Магалі Па разом із посудинами з вушками, від яких униз по тулубу відходять наліпи у вигляді вусів ⁴³. Останні відомі у західних варіантах ТК, що зв'язується з впливом з боку культури Пілінь на переході від II до III періоду епохи бронзи, але спорадично існували й пізніше ⁴⁴. Отже, комплекси типу звенигородського, нетишинського, швидше за все і войцехівського, могли з'явитися і на пізньому етапі існування ТК. Не випадково у Войцехівському могильнику разом із посудинами з ручками з виступом є й тюльпаноподібні вже білогрудівського типу ⁴⁵. У Східній Малопольщі наскрізні проколи відомі в перехідній фазі тшинецької культури, яка, за Г. Тарас, відповідає періоду BD—NaA1 ⁴⁶.

Говорячи про південно-східні зв'язки ТК протягом другого — третього періоду, не можна не звернутися до проблеми широкого побутування в епоху пізньої бронзи посуду з наліпними валиками. Автор виходить із того, що наліпний валик міг бути не тільки елементом орнаменту, а й конструктивною деталлю — упором для перенесення наповнених посудин, а також своєрідним ребром міцності в уразливій для полонки частині. Очевидно, використання валиків дало змогу привнести в технологію виготовлення глиняного посуду простий, але, треба думати, ефективний прийом, завдяки якому досягалося його зручніше та триваліше використання. На підставі цього нами вже було зроблено висновок щодо поширення цього прийому в епоху пізньої бронзи не обов'язково (як і металообробних традицій) внаслідок переселення з якогось одного регіону майстрів-керамістів — відбувся обмін суто технологічними знаннями, своєрідними «ноу хау» тої доби ⁴⁷.

В ареалі ТК валиковий посуд трапляється на різних територіях ⁴⁸ починаючи з ранніх етапів. Згодом його кількість зменшується ⁴⁹. Слід враховувати його існування в Західній Малопольщі разом з елементами середньодунайського походження ⁵⁰, а не причорноморського чи наддністровського. Проте в східній частині ТК він супроводжується і типовою сабатинівсько-ноаїчною керамікою (Нетишин, Войцехівка). На цих теренах знайдені також металеві вироби причорноморського та східного походження: крім тих, про які вже йшлося вище, потрібно згадати бронзові короткі мечі, близькі до сосново-мазинських, з Перемішля, Ярослава, Рожубовців ⁵¹. Отже, маємо певні підстави залучити східну частину ТК до спільності культур валикової кераміки (КВК) степової й лісостепової смуг Євразії. В усякому разі, для цього не менше підстав, ніж для півдня Середньої Азії, де, за Е.М. Черних, можна виділити «особливу південну, середньоазіатсько-іранську зону» КВК ⁵². У нашому випадку йдеться про крайню, буферну, північно-західну частину цього утворення.

Запропонована періодизація контактів населення степу та лісостепу України за доби пізньої бронзи не претендує на остаточну вичерпність. Проте нині, на наш погляд, стають зрозумілішими їхня динаміка, послідовність і наслідки.

Формування НСК і ЗКІС відбувалося поза тшинецько-комарівським ареалом, тому свідчення проникнення їхніх елементів на захід і північ найчастіше розглядали у рамках пізньої фази ТК ⁵³, припускаючи тим самим участь у зникненні тієї культури. Утім, пізня фаза будь-якої культури може бути тривалою. За матеріалами Буковини традиції ТК починають слабшати поступово (Магала I) й існують аж до появи елементів лужицького, меншою мірою ⁵⁴, та гава-голіградського вигляду (курган III, пох. 7, 1, 2, 3 к. IV, пох. 7 біля с. Буківна) ⁵⁵. У результаті хронологічний діапазон пізньої ТК виявляється розтягнутим не менш ніж на 200 років, від кінця XIV — до початку XI ст. до н. е. У Лісостеповому Дніпровському Правобережжі, у нижньому, білогрудівсько-чорноліському, горизонті Суботова разом з керамікою різного походження, включаючи вже означену повользь-

ко-приуральсько-казахстанську та верхньодонську (малобудківсько-бондарихінську), є значна кількість західного посуду (з елементами ранньої Гави-Голіградри, каннелюваного гальштату, балтської та тудоровської груп білозерської культури), а тшинецький має вже явно пережитковий вигляд⁵⁶. Отже, й у цьому регіоні ТК не переживає періодів На А1/На А2, до якого належить нижній, посттшинецький, горизонт Суботова. Нагадаємо, до речі, що в останньому є екземпляри з повними аналогіями в білозерських похованнях Північного Причорномор'я⁵⁷.

Як видно з наведених прикладів, зв'язки ТК з їх східними та південно-східними сусідами, хоча і різні за обсягом для того чи іншого періоду, не були короткочасними. Думаю, ця обставина свідчить про участь НСК і ЗКІС у частковій трансформації ТК у межах контактної зони. Зникнення ж її безпосередньо зв'язано з новими, західними, впливами з боку культур карпато-дунайського (так званого фракійського) гальштату (На А1)⁵⁸ та лужицької, а в Середній Наддніпрянщині ще й зі східними (постзрубними) та північно-східними (малобудковсько-бондарихінськими) впливами. У цілому джерела культурних утворень лісостепової та степової зон України з початку перехідного періоду від пізньої бронзи до раннього залізного віку (На А1/На А2) сягають значно віддалених одна від одної територій: від Центрального Казахстану, Приуралля і Поволжя до Центральної і Південно-Східної Європи⁵⁹. Отже, саме на тлі загальних паневразійських процесів третьої чверті II тис. до н. е. можна зрозуміти причину зникнення і ТК, і ЗКІС, і НСК. За ними з'являються утворення, для яких і в степу, і в лісостепу — у Причорномор'ї, на Донщині, Північно-Східному Приазов'ї, Прикарпатті і на Волині — характерне принципово нове поєднання елементів різного походження.

Саме в той час у Причорномор'ї відбуваються зміни в поховальному обряді, домобудівництві, металообробці⁶⁰, зокрема завершується функціонування інгуло-красномяцького осередку металообробки, причому разом з'являються і готові предмети різного походження, і ливарні форми для їхнього виготовлення⁶¹. Утім у Нижній Наддніпрянщині ще трапляються і деякі сабатинівські типи посудин, а на Донщині і Північному Приазов'ї — зрубні, але ні ті, ні інші, як і посттшинецька кераміка Середньої Наддніпрянщини (Суботів), уже не визначають основного вигляду пам'яток. Тому саме з цього часу, на наш погляд, завершується існування зрубної і сабатинівської культур. Зважаючи на датування білозерського періоду⁶², це відбулося не пізніше XII ст. до н. е. (На А1, друга половина періоду III епохи бронзи). Думаю, ця межа тут не менш чітка, ніж та, яку визначають для кінця ТК і появи ранньогальштатських елементів на Прикарпатті.

Отже, загалом наявна синхронність фіналів ТК, ЗКІС і НСК. Звертає на себе увагу той факт, що ТК (особливо, можливо, тшинецька культура) постійно виступає такою стороною взаємодій, яка лише приймає впливи. Проте так само, як контакти зі зрубною культурою не були причиною зникнення сабатинівської культури і навпаки, так і зникнення ТК не було пов'язано з контактами з її східними та південно-східними сусідами. Ймовірно, причину варто шукати в руйнуванні, не без впливу ззовні, попередніх тривалих зв'язків між ними, тобто зникнення налагодженої системи обміну в різних сферах виробництва, його технологічного та, можливо, сировинного забезпечення. Не випадково саме в цих умовах завершилося функціонування лобойківського осередку металообробки і внаслідок появи нових учасників історичних процесів у Причорномор'ї та Наддніпрянщині виник кардашівський осередок, ареал знахідок якого дивним чином відповідає зонам минулих безпосередніх контактів НСК із ЗКІС та останньої з ТК⁶³.

На початку ранньої залізної доби в межах Північного Причорномор'я—Наддніпрянщини—Надністров'я складаються археологічні культури з виразними західними та східними рисами. Як видно, пояснення цьому варто шукати в тривалості, інтенсивності, спрямованості контактів населення степу та лісостепу України у попередню епоху.

¹ Крушельницька Л.І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи. — К., 1985. — С. 12—13.

² Dąbrowski J. Powiązania ziem polskich z terenami wschodnimi w epoce brązu. — Wrocław, Warszawa; Kraków, Gdańsk, 1972. — S. 82; *Он же*. Stan i potrzeby badań nad kulturą trzciniecką // Kultura trzciniecka w Polsce: Materiały z Sympozium. — Kraków, 1987. — S. 6.

³ *Cultura Costișa* în contextul epocii bronzului din România. — Piatra-Neamț, 2001. — S. 77, 83.

⁴ *Florescu A.* Contribuții la cunoașterea culturii Noua // AM. — 1964. — II—III. — S. 206—207; *Moritz S.* Contribuții la istoria tracilor timpurii. — București, 1980. — Т. 1; *Каврук В.И.* Культура Ноа. Опыт этногенетической реконструкции: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1988.

⁵ *Gerškovič J.P.* Zur Studien spätbronzeitlichen Sabatinovka-Kultur am unteren Dnepr und an der Westküste des Azov'schen Meeres. — Rahden, 1999. — (Archäologie in Eurasien. — Bd. 7). — S. 78—82.

⁶ *Тоуцев Г.Н.* Западные связи культуры многоваликовой керамики // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья. — Киев, 1986. — С. 110; *Савва Е.Н.* Культура многоваликовой керамики Днестровско-Прутского междуречья. — Кишинев, 1992. — С. 174. — Рис. 62. За каліброваними радіовуглецевими даними цей час подавнюється.

⁷ *Gerškovič Ja.* Westliche Impulse bei der Formierung des Kulturkomplexes «Nou-Sabatinovka — Coslogeni» // Das Karpatenbecken und die Osteuropäische steppe. — München; Rahden, 1998. — (PAS. — Bd. 12). — S. 317—324. Мушу зазначити, що ця праця є мою доповіддю на конференції у Могілянах (Польща) у 1996 р., після якої і було видруковано наведений збірник. В оригіналі і доповідь, і стаття мали іншу назву — «Східний імпульс в утворенні ...», яку було замінено без узгодження зі мною.

⁸ *Blajer W.* Problematika różnicowania terytorialnego kultury trzcinieckiej (uwagi dyskusyjne) // Kultura trzciniecka w Polsce: Materiały z Sympozium. — Kraków, 1987. — P. 23—24.

⁹ *Беззанская С.С.* Средний период бронзового века в Северной Украине. — Киев, 1972. — Рис. 45; *Kurilenko V.Y., Otroshchenko V.V.* The Sosnitsa Culture of the Desna area and its links with Eastern neighbours // The Trzciniec Area of the Early Bronze Age Civilization: 1950—1200 BC. — Poznań, 1998. — BPS. — Vol. 6. — P. 98—99.

¹⁰ *Gedl M.* Epoka brązu i wczesna żelaza w Europie // Archeologia pierwotna i wczesnośredniowieczna. — Kraków, 1985. — С. 3. — S. 171; *Крушельницька Л.І.* Чорноліська культура Середнього Придністров'я (за матеріалами непортовіської групи пам'яток). — Львів, 1998. — С. 179—180. — Рис. 107; *Kruselnycka L.I.* Die Noua-Kultur auf dem Gebiet der Ukraine // Das Karpatenbecken und die Osteuropäische Steppe. — München; Rahden, 1998. — (PAS. — Bd. 12). — S. 314.

¹¹ *Dąbrowski J.* Powiązania ziem polskich ... — S. 26—27.

¹² *Гершкович Я.П.* Происхождение и эволюция сабатиновского керамического комплекса // Археол. альманах. — 1997. — Вып. 7. — С. 141—143.

¹³ *Смирнова Г.И.* Культурно-исторические процессы в бассейне среднего Днестра в конце II — первой половине I тыс. до н. э. // Автореф. дис. ... докт. ист. наук. — Киев, 1990. — С. 12.

¹⁴ *Klochko V.I.* Weapons of the tribes of the Northern Pontic Zone in the 16th — 10th centuries B.C. — Poznań, 1993. — BPS. — Vol. 1. — P. 73; *Sava E.* Die Bestattungen der Noua-Kultur. — Kiel, 2002. — PAS. — Bd. 19. — S. 219—220.

¹⁵ *Гершкович Я.П.* Этнокультурные связи в эпоху поздней бронзы в свете хронологического соотношения памятников (Нижнее Поднепровье — Северо-Восточное Приазовье — Подонцовье) // Археол. альманах. — 1998. — Вып. 7. — С. 84—89.

¹⁶ *Смирнова Г.И.* Культурно-исторические процессы ... — С. 9; *Она же.* Магала I и некоторые вопросы хронологии позднекомаровской культуры в Прикарпатье // Энеолит и бронзовый век Украины. — Киев, 1976. — С. 126—127.

¹⁷ *Балагури Э.А.* Памятники племен позднебронзового периода в Среднем Поднестровье // Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытнообщинного строя. — Киев, 1980. — С. 114.

¹⁸ *Крушельницька Л.І.* Взаємозв'язки населення ... — С. 22.

¹⁹ *Бочкарев В.С.* Проблема Бородинского клада // Проблемы археологии. — Ленинград, 1968. — Вып. 1. — С. 133—134; *Черных Е.Н.* Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. — М., 1976. — С. 127.

²⁰ *Гершкович Я.П.* Этнокультурные связи ... — С. 69.

²¹ *Лесков А.М.* О северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы // Памятники эпохи бронзы юга европейской части СССР. — Киев, 1967. — С. 160.

²² *Dąbrowski J.* Powiązania ziem polskich ... — С. 38; *Крушельницька Л.І.* Взаємозв'язки населення ... — С. 24.

²³ *Крушельницька Л.І.* Взаємозв'язки населення ... — С. 22.

²⁴ *Черняков И.Т.* Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н. э. — Киев, 1985. — С. 140. — Рис. 72; 3, 4, 13.

²⁵ *Крушельницька Л.І.* Взаємозв'язки населення ... — С. 13. — Рис. 2, 1—3.

²⁶ *Смирнова Г.И.* Культурно-исторические процессы... — С. 12—13.

- ²⁷ *Лысенко С.Д.* Результаты исследования могильника Малополовецкое-3 на Киевщине в 1993—1997 гг. // «Trzciniec» — system kulturowy czy interkulturowy proces? — Poznań, 1998. — Рис. 7, 1, 2; 8, 1—6.
- ²⁸ *Отрощенко В.В.* О двух линиях развития культур племен срубной общности // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья: Тез. конф., посвящен. 95-летию со дня рождения проф. Б.Н. Гракова. — Запорожье, 1994. — Ч. 2. — С. 150—153; *Він же.* Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). — К., 2001. — С. 113—162.
- ²⁹ *Kovalykh N., Skripkin V., Klochko V., Lysenko S.* Absolute (radiocarbon) chronology of the Eastern Trzciniec Culture in the Dnieper Basin (The Malopolovetske Burial site) // The Trzciniec Area of the Early Bronze Age Civilization: 1950—1200 BC. — Poznan, 1998. — BPS. — Vol. 6. — S. 130—139.
- ³⁰ *Черных Е.Н.* Древняя металлообработка ... — С. 193.
- ³¹ *Чередниченко Н.Н.* Срубная культура // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — Киев, 1986. — С. 44—82.
- ³² *Клочко В.И.* Металлургическое производство в энеолите — бронзовом веке // Ремесло эпохи энеолита—бронзы на Украине. — Киев, 1994. — С. 113.
- ³³ *Там же.* — С. 117—119; *Клочко В.И.* «Лобойківська металургія» (до проблеми східного кордону східношинецької культури) // «Trzciniec» — system kulturowy czy interkulturowy proces? — Poznań, 1998. — С. 236—237.
- ³⁴ *Отрощенко В.В.* Проблеми періодизації ... — С. 160.
- ³⁵ *Klochko V.I.* The issue of the eastern border of the Eastern Trzciniec Culture (Loboikivka metallurgy) // The Trzciniec area of the Early Bronze Age Civilization: 1950—1200 BC. — Poznac, 1998. — (BPS — Vol. 6). — S. 72—73.
- ³⁶ *Черных Е.Н.* Древняя металлообработка ... — С. 170—171.
- ³⁷ *Гершкович Я.П.* Этнокультурные связи ... — С. 75—78. — Рис. 5, 10.
- ³⁸ *Kovalykh N., Skripkin V., Klochko V., Lysenko S.* Absolute (radiocarbon) chronology ... — Fig. 4, 22, 23.
- ³⁹ *Крушельницька Л.І.* Чорноліська культура ... — С. 179.
- ⁴⁰ *Березанська С.С., Гершкович Я.П., Самолюк В.А.* Розкопки курганів тшинецької культури на р. Горинь // Археологічні відкриття в Україні. — К., 1998. — С. 53—54.
- ⁴¹ *Gerškovič J.P.* Zur Studien spätbronzeitlichen Sabatinovka-Kultur ... — S. 43—45; *Гершкович Я.П.* Сабатиновско-ноаніческіе «зольники» // Капітановські читання. — Перевальск, 1997.
- ⁴² *Крушельницька Л.І.* Взаємозв'язки населення ... — С. 24—25.
- ⁴³ *Smirnova G.* Die siedlung Magala IIa und IIb ein denkmal der Noya I und II-kultur // Culture et civilisation au Bas Danube. — Calaraei, 1993. — Vol. X. — Abb. 7, 2; 10, 11.
- ⁴⁴ *Górski J.* Z badań nad chronologią i periodyzacją kultury trzcinieckiej na obszarze lessów podkrakowskich // Problemy kultury trzcinieckiej. — Rzeszów, 1994. — S. 30—31; *Górski J.* The foundation of the Trzciniec Culture taxonomy in the Western Malopolska // The Trzciniec area of the Early Bronze Age Civilization: 1950—1200 BC. — Poznac, 1998. — (BPS — Vol. 6). — P. 11, fig. 6, 1, 2.
- ⁴⁵ *Березанская С.С.* Средний период бронзового века ... — С. 166. — Рис. 48.
- ⁴⁶ *Taras H.* The bases for the taxonomy of the Trzciniec Culture in the Southern part of the area between the Vistula and Bug rivers // The Trzciniec area of the Early Bronze Age Civilization: 1950—1200 BC. — Poznac, 1998. — (BPS — Vol. 6). — Fig. 8, 1; 10.
- ⁴⁷ *Гершкович Я.П.* Этнокультурные связи ... — С. 68—69.
- ⁴⁸ *Dąbrowski J.* Powiązania ziem polskich ... — S. 92—95, 113.
- ⁴⁹ *Blayer W.* Problematika zroznicovania ... — Mapa 3; *Makarovic P.* Absolute chronology of the Trzciniec Complex in the Vistula drainage in the light of 14C dating // The Trzciniec area of the Early Bronze Age Civilization: 1950—1200 BC. — Poznac, 1998. — (BPS — Vol. 6). — P. 23, fig. 2, A; *Taras H.* Proba systematyki kultury trzcinieckiej na wyzninie wschodniomalopolskiej i zahodniowolynskiej oraz w polnocnej czesci kotliny Sandomierskiej // Problemy kultury trzcinieckiej. — Rzeszów, 1994. — S. 60.
- ⁵⁰ *Górski J.* Z badań nad chronologią ... — S. 26.
- ⁵¹ *Крушельницька Л.І.* Взаємозв'язки населення ... — С. 36—37. — Рис. 12.
- ⁵² *Черных Е.Н.* Проблема общности культур валиковой керамики в степях Евразии // Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья. — Челябинск, 1983. — С. 87.
- ⁵³ *Dąbrowski J.* Powiązania ziem polskich ... — S. 74—76; *Березанская С.С.* Средний период... — С. 144, 173.
- ⁵⁴ *Там же.* — С. 51—52.
- ⁵⁵ *Смирнова Г.И.* Магала I и некоторые вопросы хронологии позднекомаровской культуры в Прикарпатье // Энеолит и бронзовый век Украины. — Киев, 1976. — С. 129.

⁵⁶ *Тереножский А.И.* Предскифский период на днепровском Правобережье. — Киев, 1961. — Рис. 30, 5. Таке сполучення властиве для нижнього горизонту, що позначається нами як Суботів II. Детальне обґрунтування виділення цього горизонту здійснено нами у підготовленій до друку монографії, в якій подано весь комплекс знахідок пам'ятки.

⁵⁷ *Тереножский А.И.* Предскифский период ... — Рис. 32, 5; 33, 2; *Мелюкова А.И.* Скифия и фракийский мир. — М., 1979. — С. 51—58. — Рис. 13—15.

⁵⁸ *Крушельницька Л.І.* Взаємозв'язки населення ... — С. 27.

⁵⁹ *Гершкович Я.П.* Этнокультурные связи... — С. 89.

⁶⁰ *Отрощенко В.В.* Белозерская культура // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — Киев, 1986. — С. 150.

⁶¹ *Гершкович Я.П., Ключко В.И.* Связи населения Нижнего Поднепровья в эпоху поздней бронзы (по материалам Завадовской мастерской) // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. — Киев, 1987. — С. 112—113.

⁶² *Отрощенко В.В.* Новый курганный могильник белозерского времени // Скифский мир. — Киев, 1975. — С. 202—204; *Тереножский А.И.* Киммерийцы. — Киев, 1976. — С. 196; *Смирнова Г.И.* Основы хронологии предскифских памятников Юго-Запада СССР // СА. — 1985. — № 4. — С. 42—44; *Ванчугов В.П.* Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье (проблема формирования белозерской культуры). — Киев, 1990. — С. 122.

⁶³ *Klochko V.I.* Weapons of the tribes ... — Map 2; 3.

Одержано 23.10.2002

Я.П. Гершкович

ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ НАСЕЛЕНИЯ СТЕПИ И ЛЕСОСТЕПИ УКРАИНЫ В ЭПОХУ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ

В статье рассматривается динамика взаимодействия срубной и сабатиновской культур эпохи поздней бронзы и их влияние на тшинецкую культуру. Учитывается вхождение каждой из них в отдельные культурно-исторические общности: Ноа — Сабатиновка — Кослоджень (НСК), тшинецко-комаровскую (ТК), срубную (СКИО). Выясняется общая синхронность финалов этих образований, наступивших не позднее периодов HaA1/HaA2 (XII/XI вв. до н. э.). Как контакты со срубной культурой не были причиной исчезновения сабатиновской, так и исчезновение тшинецкой культуры не связано с ее контактами с восточными и юго-восточными соседями. Вероятно, причину следует искать в разрушении, не без влияния извне, предшествовавших продолжительных связей между ними, что привело к исчезновению налаженной системы обмена в разных сферах производства, его технологического и, возможно, сырьевого обеспечения. Именно в этих условиях завершилось функционирование лобойковского очага металлообработки и вследствие появления новых участников исторических процессов в Причерноморье и Поднепровье сформировался кардашинский очаг, ареал которого удивительным образом соответствует зоне бывших непосредственных контактов НСК со СКИО и последней с ТК.

Ya.P. Gershkovich

INTERRELATIONS WITH POPULATION OF STEPPE AND FOREST-STEPPE ZONE OF THE TERRITORY OF UKRAINE IN THE LATE BRONZE AGE

The article deals with dynamic of interaction of Zrubna and Sabatynivs'ka cultures of the Late Bronze epoch and their influence on Tshinets'ka culture. It is taken into account that each of them forms a part of the separate cultural-historical community that is Noa-Sabatynivka-Koslodzhen' (NSK), Tshinets'ko-Komarivs'ka community (TK), Zrubna cultural-historical community (ZCHC). It is elucidated the finales of these formations were synchronous as a whole and came not later than periods of HaA1/HaA2 (the 12th or 11th century BC). The same way as the relations with Zrubna culture weren't the reason of vanishing Sabatynivs'ka one and vice versa, so, interrelations of Tshinets'ka culture with these its eastern and southeastern neighbours weren't the reason of its vanishing. Probably, the reason should be looked for in disconnecting presiding continuing links between them but not without outside influence. This disconnecting entailed vanishing useful system of exchange in different spheres of craft, its technology and perhaps source of raw materials. Namely under these conditions the functioning Lobykivs'kyj center of metalwork came to an end, and Kardashs'kyj center came into being at the expense of new subjects of historical processes on the territory to the north from the northern coast of the Black Sea and in the area of Dnieper-river, the area of which wonderfully met the zone of former immediate contacts between NSK and ZCHC and between the last one and TK.